

se. Det er til tider også lidt svært at se, hvordan præcis det teoretiske grundlag operationaliseres. Mens det ret overbevisende lykkes at dokumentere stiafhængigheden i bogens empiriske afsnit, står vekselvirkningen mellem teori og empiri ikke stærkt. Man kan i den forbindelse savne, at bogen til sidst vender tilbage til teorien og reflekterer over værdien af den, og hvordan den eventuelt kan udvikles.

På det sproglige område fortjener forfatteren anerkendelse for, at han forsøger at oversætte begreber fra den internationale litteratur i stedet for blot at bruge engelske vendinger. Så heldigvis er resultatet ikke en gang Denglish. Forfatterens udmærkede skrivestil gør, at det trods alt er muligt at komme igennem det tunge stof. Samlet set er bogen en bemærkelsesværdig arbejdspræstation.

Tim Knudsen

JOACHIM LUND (red.): Working for the New Order. European Business under German Domination 1939-1945. Odense og Frederiksberg 2006, University Press of Southern Denmark & Copenhagen Business School Press. 192 sider. 200 kr.

Bogen omhandler forskellige aspekter af den såkaldte tyske *Neuordnung* af Kontinentaleuropa under Anden Verdenskrig – også kendt under betegnelserne *Großraum*, *Großwirtschaftsraum* eller *Neuropa*. Med denne *nyordning*, dette *storum*, ville det nazistiske Tyskland politisk og økonomisk underlægge sig det kontinentale Europa og dermed gøre sig selvforsynende med råstoffer og fødevarer. Bogens fokus er først og fremmest på den økonomiske og erhvervsmæssige side af emnet, i mindre grad på den politiske. Der er tale om en samling reviderede papers fra en konference på Copenhagen Business School (Handelshøjskolen) i 2002. Konferencen knyttede an såvel til det dengang netop påbegyndte forskningsprojekt »Besættelsestiden erhvervsmæssige og økonomiske forhold«, finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd, som til det europæiske projekt »The Impact of National Socialist and Fascist Rule in Europe 1938-1945«, der finansieredes af European Science Foundation. Foruden en kort indledning af redaktøren Joachim Lund og en opsummerende artikel til slut af Per H. Hansen indeholder *Working for the New Order* ti artikler, hvoraf de otte er nationale case studies, mens to er mere tematisk anlagt. Tre af artiklerne er tysksprogede, resten er på engelsk.

Bogens to første artikler behandler de overordnede temaer. Dieter Eichholtz medgiver i sin forbilledligt præcise artikel, at Det Tredje Riges ønske om en økonomisk og politisk »nyordning« af Europa havde væ-

sentlige nazistisk-ideologiske elementer i sig. Samtidig understreger Eichholtz dog, at en afgørende forudsætning for de konkrete skridt i retning af denne nyordning i krigens første år var de holdninger, som trivedes i national-konservative kredse, herunder i toneangivende dele af det tyske erhvervsliv og storkapital. De konkrete mål var i første omgang olie og arbejdskraft. Hensynsløsheden, hvormed man søgte målene nået, udsprang ikke kun af nazisternes menneskeforagt. De ekspansionistiske tilbøjeligheder trivedes længe før Hitlers magtovertagelse hos de national-konservative eliter. Kravet om revanche og den racistisk prægede overlegenhedsfølelse i forhold til Østeuropa var også indgroet i disse kredse, ligesom antikommunismen og antisemitismen var det. Eichholtz konkluderer, at de politiske og økonomiske eliter ikke uafvidende »gled« ind i krigen, narret af Hitler. De var med fra begyndelsen, og de var enige med føreren. Disse elitors aktive deltagelse var i det hele taget en forudsætning for det barbari, som udvikledes.

I sin ligeledes tematisk anlagte artikel undersøger Harm G. Schröter forholdet mellem ideologi og pragmatisme i den tyske politik over for de besatte landes erhvervsliv. Her understreger han, at man ikke kan se fænomenet isoleret fra udviklingen i mellemkrigstiden. Med målrettede investeringer rundt om i det kontinentale Europa, men særlig i Norden, havde tysk storindustri efterhånden skabt et *informal empire*, som foregreb de relationer, der senere udvikledes med den tyske besættelse af landene. Som en af de centrale konklusioner fremhæver Schröter, at dansk og norsk erhvervsliv var lagt i langt strammere tøjler end fx det franske. Det Tredje Riges ofte kaotiske beslutningsstrukturer – det såkaldte polykrati, hvor de forskellige institutioner og aktører konkurrerede om førerens bevågenhed og gunst – prægede i højere grad besættelsespolitikken over for Frankrig, end politikken over for Danmark og Norge, hvor den tyske politik var mere »einheitlich«. Derved blev politikken over for erhvervslivet i de to skandinaviske lande bedre koordineret, hvorved det selvstændige danske/norske manøvrerum i de enkelte virksomheder blev væsentlig mindre.

Som flere af de øvrige nationale case studies bærer Hein Klemanns artikel om Nederlandene præg af myteknuseri. Den nationale fortælling om Nederlandene som udplyndret fra første besættelsesdag holder ikke. Tværtimod, påviser Klemann i sin veloplagte artikel, gik det forrygende godt for det nederlandske erhvervsliv i 1940-41. Arbejdsløsheden, der havde reddet det nederlandske samfund som en mare i mellemkrigstiden, blev udryddet i slutningen af 1940, i høj grad takket være tyske ordrer. De gode konjunkturer i besættelsens første år skyldtes i endvidere, at rigskommissær Arthur Seyss-Inquart kunne tryne Göring

i spørgsmålet om, hvordan besættelsespolitikken over for Nederlandene skulle føres. Hvor Göring ønskede en kortsigtet udnyttelse af Nederlandenes ressourcer (reelt: udplyndring), ønskede Seyss-Inquart at understøtte og endda gerne udvikle et levedygtigt nederlandsk erhvervsliv. Set fra Berlin var rigskommissærens argument herfor besnærende og vandt i sidste ende kampen: Nederlænderne skulle vindes for nazismen, mente han, og til den ende måtte man give dem ordentlige leveforhold. Udplyndring ville derimod kompromittere nazismen. Piben fik dog en anden lyd i 1942, hvor den nye rustningsminister Albert Speer satte alt ind på øjeblikkelig at koncentrere hele det besatte Europas ressourcer på at vende krigens gang. For dette krav måtte rigskommissærens politisk-økonomiske linie vige, med det resultat, at leveniveauet og produktionsevnen faldt de seneste år af krigen. Over tidsrummet 1939-46 oplevede Nederlandene dog en generel forøgelse af industriproduktionskapaciteten, hvilket Klemann tilskriver Seyss-Inquarts politik i årene 1940-43.

Dirk Luytens artikel om Belgien er en interessant studie i, hvordan ledende erhvervsfolk ud fra forståelsen af deres egne interesser, men også ud fra et socialt ansvar påtog sig politiske, sociale og nationaløkonomiske opgaver, som ellers påhvilede staten og andre offentlige institutioner. Da Belgien i 1940 blev besat, satte man i betydelig grad sin lid til de korporative strukturer, som under Første Verdenskrig med et vist held reddede det krigshærgede land gennem krisen. Anden Verdenskrig skulle imidlertid – også i Belgien – vise sig at være af en anden karakter end den første. Således opløstes den organiserede fagbevægelse på grund af den nazistiske modvilje mod denne, hvorved de brede korporative løsninger ikke kunne gennemføres. Imidlertid etableredes den såkaldte Galopin-kommission (opkaldt efter formanden, storindustrimanden Alexandre Galopin), som påtog sig at dirigere belgisk erhvervsliv, herunder også at træffe vidtrækkende beslutninger på det arbejdsmarkedspolitiske, socialpolitiske og juridiske område. Kommissionens mantra var, at man i et vist omfang var nødt til at producere for tyskerne, ellers ville samfundet bryde sammen. Men kommissionen virkede ikke proaktivt for at udvikle produktion til Tyskland. Formålet var i stedet at bevare produktionslivet og samfundsstrukturerne nogenlunde intakte. Demokratisk var kommissionen på ingen måde, men den formåede med en vis succes og i rimelig overensstemmelse med et – naturligvis aldrig eksplicit defineret – folkeligt mandat at styre Belgien gennem fire års besættelse. Bemærkelsesværdig er det således, at kommissionen også formåede at holde en betydelig kontakt til illegalt arbejdende folk fra den opløste fagbevægelse.

Artiklen om fransk økonomi under Vichy af Hervé Joly lider desværre under, at forskningen i feltet er meget sparsom. Joly når ikke meget længere end til at begræde dette faktum og derudover at præsentere en kvalificeret formodning om, at store dele af fransk erhvervsliv tjente godt på at handle med Tyskland.

Robert Bohn konstaterer i sin artikel om Norge, at Tyskland fra begyndelsen af besættelsen var opmærksom på Norges råvarepotentialer, og at dette udnyttedes med stigende intensitet krigen igennem. Men den optimale udnyttelse af dette potentiale opnåedes aldrig, fordi militære hensyn i forbindelse med invasionsforsvaret som oftest tvang de økonomiske hensyn i baggrunden. Modsat det politiske niveau, hvor den tyske nyordning slog kraftigt igennem med (i princippet) fuld implementering af førerprincippet – fra borgmesteren i den mindste bygd over ministerpræsident Quisling til rigsfører Hitler – blev den økonomiske sektor aldrig for alvor styret efter nyordningsprincipperne. Pragmatismen rådede.

I sin artikel om Danmark øser bogens redaktør Joachim Lund af sin betragtelige viden om dansk erhvervsliv under besættelsen. Artiklen hører til bogens korteste, men giver en glimrende oversigt over feltet – tydeligvis særlig møntet på et udenlandsk publikum. Et dansk publikum vil dog få betydeligt mere ud af at læse Lunds bog *Hitlers spisekammer*, der udkom i 2005.

Martins Fritz' artikel om svensk økonomi under Anden Verdenskrig er en af bogens mest tankevækkende, fordi den accentuerer det forhold, at den økonomiske adfærd i de besatte lande måske ikke så meget var et resultat af den militære besættelse af territoriet, som et resultat af de handelspolitiske forhold forårsaget af krigen som sådan. Grundlæggende reagerede det neutrale Sverige nemlig ligesom de besatte lande: med tilpasning til den store magt i det kontinentale Europa. Bemærkelsesværdig er det dog, hvor høj prioritet forsyningerne til det svenske militær havde i handelspolitisk henseende. Dermed er underforstået: At Sverige med sin samhandel med Tyskland samlede ressourcer til at opretholde et troværdigt neutralitetsforsvar. Og modsat det ligeledes neutrale Schweiz eksporterede Sverige aldrig våben til Tyskland. Dette ikke mindst fordi Sverige over for de allierede ønskede at demonstrere sin vilje til neutralitet. Det er i det hele taget en pointe, at Sverige trods det tyske pres om tilpasning aldrig var uden manøvrerum i de handelspolitiske relationer, som fortsat grundlæggende var en forhandling mellem to principielt ligeberettigede partnere. Således mistede Tyskland også indflydelse efter 1943, hvor Sverige i stigende grad – i erkendelse af krigens udvikling, naturligvis – orienterede sig mod de allierede, særlig vestmagterne.

Mogens Pelts artikel viser, hvordan tyske forsøg på at infiltrere græsk industri, særlig våben- og ammunitionsindustrien blev imødekommet af græske eliter inden for erhvervslivet og det politiske liv, fordi disse efter Første Verdenskrig var af den opfattelse, at Grækenland var sakket bagud på det teknologiske område, herunder ikke mindst det militærteknologiske, i en grad så statens overlevelse stod på spil. Landets eliter var dog splittede i spørgsmålet om, med hvis hjælp man skulle rejse sig. Med Entente-magternes hjælp eller med Tysklands? Det blev de kongetro, højre-autoritære der sejrede, med det resultat, at Tyskland i løbet af 1930'erne fik overordentlig stor indflydelse på græsk (våben)industri. Det skete i en sådan grad, påpeger Pelt, at Grækenland tilpassede sig den tyske nyordning allerede i midten af 1930'erne, altså før nyordningen over for omverdenen overhovedet var formuleret som et egentligt program. Det er kendt, at Mussolinis angreb på Grækenland i 1940 kom på tværs af Hitlers planer, fordi den tyske fører ønskede fred og ro på Balkanfronten, mens han forberedte felttoget mod Sovjetunionen. Pelt giver i sin artikel endnu en årsag hertil, nemlig det tyske ønske om ikke at forstyrre de vigtige tysk-græske *økonomiske* relationer. Italiensk inkompetence førte i april 1941 til, at Tyskland selv besatte Grækenland, hvilket nødvendiggjorde et lidt mere håndfast engagement i græsk erhvervsliv, som man ellers tidligere havde kontrolleret blot med investeringer.

Bogens sidste nationale case study er også det mest fremmedartede, nemlig Paul Sanders' studie af den tyske besættelse og økonomiske udnyttelse af Hviderusland – det formentlig mest plagede område overhovedet i Europa under Anden Verdenskrig. Det hensynsløse tyske barbari med påtvungen sult, udplyndring og folkemord på denne del af Østfronten tilskrives ofte det nazistiske Tysklands raceideologiske forestillinger. Sanders påpeger dog meget perspektivrigt, at motivet i udgangspunktet var økonomisk. Raceideologien gjorde det blot *muligt* at afkaste sig alle hæmninger. »Useless eaters« skulle udryddes, bybefolkningen skulle ved sult beskæres med 30 mio., mens landbefolkningen skulle degraderes til slavearbejdere, der skaffede Tyskland brød. Med påpegningen af det rent økonomiske motiv forlener Sanders den tyske fremfærd med et vist moment af rationalitet, hvilket ikke gør den mindre skræmmende. Det var således også det tyske »system«, der iscenesatte ugeringerne, ikke blot nogle få ideologiske brushoveder. Og samtlige tyske agenturer i Hviderusland deltog, ikke kun det SS, man senere forsøgte at parkere ansvaret hos.

Bogen afsluttes med Per H. Hansens status fra konferencen. Han konstaterer, lettere ironisk, at de fremlagte studier viser, at krigen reddede kapitalismen fra sin hidtil værste krise – og det endda med positi-

ve effekter for efterkrigstiden også. Han foreslår også at inddrage nyere teoretiske tilgange som fx mikrohistorie og »den sproglige vending« i udforskningen af erhvervslivet. Dette kunne fx bidrage til at afdække tankegange og motiver bag erhvervsfolkernes handlinger. Hansen behandler også spørgsmålet om, hvordan man skal forholde sig til de moralske aspekter, når man studerer europæisk erhvervsliv under tysk besættelse. Samarbejdets dilemma formuleres glimrende af Hansen: »What in each individual case, perhaps, seemed like a rational decision, at the aggregate level was a disaster« (s. 179). Man hverken kan eller bør undvige diskussionen om de moralske aspekter af samarbejdet, men den er umådelig vanskelig af håndtere i en faghistorisk kontekst, hvilket også fremgår af Hansens argumentation, som efter denne anmelders mening ender blindt. Hansen ønsker ikke at fordømme, men siger på den anden side, at historikerne skal finde frem til demarkationslinjen mellem, hvad fx erhvervsfolk *kunne* og *skulle* gøre og hvad de under *ingen* omstændigheder *måtte* gøre. Skal denne demarkationslinje virkelig findes, vil fordømmelsen enten intentionelt eller uintentionelt aktiveres (s. 179f).

Joachim Lund rammer uden tvivl sømmet meget præcist på hovedet, når han i indledningen bemærker, at faghistorikeres og den almindelige offentligheds aktuelle interesse for fortidige virksomheders gøren og laden i moralske gråzoner som fx det besatte Europa under Anden Verdenskrig finder sin afspejling i nutidens virksomheder og disses ønske om at *brande* sig ved at udvise *corporate social responsibility*. I dag er moralsk handlen ikke kun et krav mennesker imellem, i deres omgang med hinanden, men også et krav til staters, politiske partiers, politikeres og også virksomheders adfærd. Omvendt øger det kravene til aktørernes *storytelling*, hvis de vil fastholde et positivt *brand*, selvom de ikke hele tiden har været i stand til leve op til kravene om den rette moralske adfærd. Det gælder fx hvis de har ageret realpolitisk og nationalegoistisk frem for moralsk efter den vedtagne ideologiske målestok. Eller hvis fx virksomhederne under Anden Verdenskrig har beskyttet firmaets værdier og arbejdspladser, ja hvis de måske endda har formået sig til at tjene penge. Det er ofte denne legitimerende *storytelling* – hvad enten det er i form af nationale mytologiske fortællinger eller virksomhedernes *branding* – som historikerne må dekonstruere for i første omgang overhovedet at nå frem til et rimeligt troværdigt billede af fortiden. I næste omgang, hvis det altså er hensigten, kan det komme på tale at nå frem til en moralsk vurdering af de konkrete handlinger. Moralske spørgsmål er oppe i tiden, men ganske svære at håndtere i en faghistorisk sammenhæng. Selvom det ikke rigtig lykkes for nogle af for-

fatterne i denne bog at konkretisere en konsistent metode at forholde sig til de moralske spørgsmål på, kan mindre også gøre det. Det er selve *diskussionen*, der er interessant og nødvendig.

Stort set samtlige artikler holder en meget høj standard. Samlet set giver bogen dermed en fremragende oversigt over europæisk erhvervs- liv i det tysk dominerede Europa under Anden Verdenskrig. Man kunne måske nok have ønsket sig en mere forpligtende komparativ tilgang, frem for blot sidestillede nationale case studies, men at en sådan ikke gives, skyldes, at feltet endnu er i en pionérfase. I det lys kommer bogen langt, såvel faktisk og analytisk som på det metodiske område, som de fleste af artiklerne forholder sig reflekteret og perspektivrigt til.

Niels Wiium Olesen

A. DIRK MOSES: *German Intellectuals and the Nazi Past*. New York 2007, Cambridge University Press. 293 sider. GBP 45.

Der er i de seneste år udkommet en bølge af studier i Forbundsrepublikkens intellektuelle og kulturelle grundlæggelse efter 'den tyske katastrofe'. Som i Jens Hackes meget omtalte *Philosophie der Bürgerlichkeit. Die liberalkonservative Begründung der Bundesrepublik* (Göttingen 2006, Vandenhoeck & Ruprecht) er tendensen inden for dette forskningsfelt at udvide analyseområdet, således at den intellektuelle legitimering og opretholdelse af Forbundsrepublikkens demokratiske politiske kultur ikke blot forbindes med de forskellige repræsentanter for Frankfurterskolen og den kritiske teori (se fx Clemens Albrecht et al. (Hg.): *Die intellektuelle Gründung der Bundesrepublik. Eine Wirkungsgeschichte der Frankfurterschule*, Frankfurt am Main 1999, Campus Fachbuch), men med flere forskellige grupperes intellektuelle virksomhed. Det er også tilfældet i *German Intellectuals and the Nazi Past*. Fokus i bogen er på en strukturelt betinget tysk post-holocaust erindring, som – ifølge Moses – var baseret på bestemte opfattelser af den tyske fortid, og som har haft stor indflydelse på de akademiske og offentlige diskussioner om Forbundsrepublikkens samfundsmæssige udformning fra 1950'erne til i dag.

Generationsperspektivet, som er styrende i Moses' fortolkning, præsenteres i bogens indledende kapitler og udvikles bl.a. gennem en diskussion af sociologen Helmut Schelskys berømte begreb om den første 'skeptiske generation' fra 1950'erne. Denne bestod ifølge Schelsky af de tyskere, som voksede op i Forbundsrepublikken efter at have oplevet nationalsocialismen, *Hitlerjugend*, krig, fangenskab, forsva-